

UKRAJNA LENGYEL FENNHATÓSÁG ALATT – A KOZÁKOK FELEMELKEDÉSE

Kertészné Varga Beáta

A XVI. században a lengyel kormányzat számára égető problémává vált a lengyel és litván állam kapcsolatának szorosabbra fűzése, amit a litván főuraknak sikerült hosszabb ideig elutasítani. Előzményként meg kell említenünk, hogy a Litván Nagyfejedelemség már a XIV. század közepén megkezdte az ukrán és belorusz területek többségének bekebelezését. Az ukrán nép vallása, kulturális, jogi és társadalmi intézményei olyan mértékben hatással voltak a litvánokra, hogy az eredeti litván alkotmány megváltozott és létrejött egy litván–ukrán föderáció, amelyen belül az ukrán területek autonómiát élveztek. Az 1385-ben megkötött krewói unió egy lengyel–litván perszónáluniót célzó politikai formációt eredményezett, amelyben nemcsak az ukrán, de fokozatosan a litván elemeket is háttérbe szorították.

Moszkva állandó fenyegetése mellett megnehezítette Litvánia helyzetét a Krími Kánság is. A belső társadalmi ellentétek a litván mágánások és a középnemesség között, és különösen a litván és ukrán nemsek közötti növekvő feszültség szakadást idézett elő és így mintegy elősegítette a lengyelek reáluniós törekvéseit a Litván Nagyfejedelemséggel.

II. Zsigmond Ágost idején kiújultak a harcok Oroszországgal, amelynek fő terheit elsősorban Litvánia viselte, így mindez újabb okot adott az elégedetlenségre. Ezen tényezőknek köszönhetően fokozatosan alkalmassá vált a helyzet a lublini unió előkészítésére. 1568-ban a lengyel király közös országgyűlést hívott össze Lublinba azzal a céllal, hogy megvitassák az unió lehetőségeit, de a litván követek ismét makacsul elutasították a lengyelek ajánlatát és elutaztak Lublinból. Válaszként lengyel csapatok ukrán és belorusz területek ellen támadtak, ha kell, erőszakkal szakítsák el azokat Litvániától.

Az unió kérdésében az ukrán vezető körök várakozó álláspontra helyezkedtek, de nem voltak elutasítók, ezért a lengyel kormányzatnak sikerült őket megnyerni. Zsigmond Ágost cserébe különleges privilégiumokat adott ki, amelyek Volhínia, Kijev és Podólia ukrán nemessége szá-

mára biztosították az anyanyelv használatát, a litván alkotmány érvényességét, az ortodox vallásúak egyenjogúságát a katolikusokkal, és a hivataloknak helybeliekkel való betöltését.

Végül a litvánok is kénytelenek voltak engedni és 1569. július 1-én elfogadták az uniós szerződést, amelynek értelmében Lengyelország és Litvánia egy föderatív államban, a Rzecz Pospolităban egyesült közös uralkodóval az élen. Közös szenátust és országgyűlést hoztak létre, és egységes pénzrendszert vezettek be. A perszonálunióból így reálunió lett, vagyis Litvánia többé nem képezett önálló politikai egységet, jöllehet továbbra is részleges autonómiával rendelkezett: külön minisztériumai lehettek és a területén lengyelek nem viselhetek hivatalt. A legjelentősebb változás mégis az volt, hogy Litvánia szinte valamennyi ukrán területét elveszítette. A lengyel pánok, akik 1387-ben Halicsot és Nyugat-Volhíniát, 1430-ban Nyugat-Podóliát szerezték meg, 1569 után kiterjesztették a fennhatóságukat egész Podóliára, Volhíniára és Kijevre is. Így a lublini unió következtében a közvetlen lengyel függőség periódusa kezdődött meg Ukrajna történetében.

A bekebelezett ukrán tartományok egész életét lengyel minta alapján alakították ki, az ukrán autonómia minden maradványát eltörölték, így az ukrán területek szinte "gyarmati" állapotba kerültek. Ukrajnát elárasztották a lengyel nemesi telepések, akiknek a rendelkezésére álltak egyrészt a még meg nem hódított területek, másrészt azon ukrán főurak földjei, amelyeket a lengyel kormányzat elkobzott, vagy mint hiteles birtoklevéllel nem igazolható birtokot lefoglalt.

Jelentős változásokon ment keresztül az ukrainai közigazgatási rendszer is. Még a litván kötelékben, az 1430-as évek elején három ukrán vajdaságot alakítottak ki (halicsi, podóliai, belzi), ahol az ukrán nemesség megtarthatta önkormányzati jogait. E három régi vajdaság mellett 1569 után újakat hoztak létre: a braclavi, volhíniai, kijevi és 1635-től a csernyigovi vajdaságot. Ezen kívül Kijev és Podólia steppei határvidéken királyi sztaroszták tevékenykedtek (összesen nyolc sztarosztaság), akik kiterjedt közigazgatási és jogi hatáskörrel rendelkeztek. Mindegyik vajdaság saját helyi gyűlést (szejmik) hívhatott össze, ahonnan nemesi követeket küldhettek a varsói országgyűlésre. Különleges kiváltsággként a volhíniai, braclavi és kijevi vajdaságnak meghagyták az itt hatályos Litván Statútumot és hivatali nyelvként az akkori ukrán kancelláriai nyelvet.

Legfelső bíróságként Luckban létrehoztak egy törvényszéket az ukrán területek számára, amelyet azonban 1589-ben Lublinba helyeztek át.

A lublini unió gazdasági szempontból is kapóra jött a lengyel pánoknak. Az 1569-ig fennálló tilalom, miszerint Litvánia területén idegen nem birtokolhat földet, megszűnt. A hatalmas és termékeny ukrán szántóföldek megszerzésére leginkább az ösztönözte őket, hogy a XVI. század második felében hatalmas kereslet jelentkezett Európában a mezőgazdasági termények iránt. Ez arra készítette a lengyel földesurakat, hogy a megművelt szántóterületek kiterjesztésével fokozzák a mezőgazdasági termelést. Báthory István, annak reményében, hogy a lengyel nemesség az ukrainai kolonizációval egyben az ország védelmét is átveszi, bőkezűen adományozott ukrán földbirtokokat a lengyel pánoknak.

Az 1590. évi szejm végzése alapján a továbbiakban a király rendelkezett az Ukrajnában történő birtokadományozás teljes és korlátlan jogával. Ennek köszönhetően hatalmas latifundiumok jöttek létre Kelet-Ukrajnában, amelyek túlnyomórészt lengyel mágnások birtokában voltak. E szántóföldek urai arra törekedtek, hogy a nyugatról menekülő lakosságot magukhoz csalogassák, 20–40 éves adómentesség ígéretével. Ukrajna újonnan betelepített területei részben a királyi domínium részét képezték, túlnyomórészt azonban néhány tucat mágnáscsalád kezébe kerültek. Az utóbbiak kíséretében megjelentek az elszegényedett lengyel közép-nemesség tagjai és a zsidók is, akik átvették az adminisztratori, intézői és bérlői szerepet.

Az idegen – főleg lengyel és német – etnikai elemek beáramlása Ukrajnába és az ukrán főurak polonizálása jelentősen hozzájárult az idegen uralom megerősödéséhez. Talán túlzott az állítás, de szinte csak a parasztság maradt tisztán ukrán. Míg a litván–ukrán föderáció idején a litvánokat a vallási és etnikai tolerancia jellemezte és nem jelentkezett köztük lényegesebb diszkrimináció, addig 1386 után a "litván" elnevezés jogilag és társadalmilag privilegizált katolikust, míg az "ukrán" (rutén) hátrányos helyzetű ortodox ukránt jelentett. 1569 után az ukránok nemzeti és vallási megkülönböztetése még intenzívebbé vált: a Rzecz Pospolita teljes értékű polgárainak csak a katolikus lengyelek számítottak. A diszkrimináció is valójában inkább nemzeti, mint vallási jellegű volt, amit az is bizonyít, hogy míg Kelet-Ukrajna bizonyos részei és Halics ideiglenesen elfogadták a katolicizmust, a katolikus ukránok hátrányos helyzete

mégsem szűnt meg, továbbra sem tölthettek be kormányzati pozíciókat. Ennek köszönhetően egymás után adták fel ukrán nemzetiségüket és ortodox vallásukat az ukrán nemesek, hogy élvezhessék a teljes állampolgársággal járó gazdasági és politikai kedvezményeket. A denacionalizáció nem tekinthető ilyen nagymértékűnek az alsóbb néprétegek körében, de a magyarányú kolonizáció következtében a lengyel elem itt is megerősödött.

A XIII–XV. század között az ukrán területeken korábban kialakult, alapjában véve nyitott osztályrendszer, amelyen belül lehetőség nyílt az egyik osztályból a másikba átlépni, átalakult merev, szinte hermetikusan lezárt osztálystruktúrává. Ehhez a társadalmi változáshoz az első jelentősebb lökést a krewói, majd a lublini unió adták. Főleg lengyel hatásra, négy osztály alakult ki: nemesség, papság, polgárság, parasztság.

A nemesség a XVII. század elejére vált jogilag egységes osztállyá, addig nem volt sem egységes, sem homogén. A lengyel jogi koncepciók a minden nemes közti abszolút egyenlőséget célozták, ezért a köztük lévő különbségeket 1564-ben eltörölték. Ettől kezdve valamennyi nemes teljes személyi szabadságot élvezett, földtulajdonnal csak ők rendelkezhetek, tagjai voltak a sejmnek, részt vehettek a királyválasztásban, adóterheik pedig minimálisak voltak. Itt korán megszűnt a földbirtok feltétel nélküli jellege, ami a nemeseknek a királytól való határozottabb függetlenségét eredményezte. A királyi előjogok korlátozása abban a történeti időszakban, amikor más államokban az abszolutizmus alakult ki, sajátos vonása volt a lengyel "nemesi köztársaságnak". Az ukrán szlachta is erős és egységes részévé vált a lengyel társadalomnak.

A másik privilegizált osztály a katolikus klérus volt a lengyel–litván államban, amely önálló egyházi törvényszékkel rendelkezett. Itt kell megemlítenünk az 1596-os breszti vallási uniót, amelynek következtében Ukrajnában kialakult az unitus vagy görög katolikus egyház és a keleti keresztények ortodox és unitus hívekre váltak szét. Mivel a lengyel kormányzat hivatalosan csak az unitus egyházat fogadta el, 1596–1620 között a görögkeleti egyháznak nem volt metropolitája és illegálisnak tekintették. Legalitását csak 1632-ben szerezte vissza, amikor Mohyla metropolita megerősítette az ortodox egyház helyzetét. Az 1596. évi breszti vallási unió történeti szerepe elsősorban abban nyilvánult meg, hogy 1) eszközként szolgált az ukrán parasztság és a városi polgárság asszimilálásához

(polonizálásához), az ukránok elszakadási törekvéseinek megfékezéséhez, valamint az orosz néptől való elszigetelésükhöz; 2) elősegítette az ukrán nemességnek a lengyel uralkodó osztályba való szerves betagozódását; 3) segítségével a Vatikán fokozatosan ki akarta terjeszteni a hatalmát az orosz állam területeire és lakosságára is.

Az ukrán városok a litván és lengyel törvények hatására önkormányzati jogot kaptak ugyan, amit azonban a XVI. század végére csaknem teljesen felszámoltak. A lengyel várospolitikai egyértelműen hátrányosnak bizonyult az ukrán polgárság számára. Több város megkapta ugyan a magdeburgi jogot, de az főleg az ott élő lengyel és német polgárok érdekében történt. Az ortodox ukránok többnyire nem kaptak hivatalokat és mivel a céhek is diszkriminatívak voltak velük szemben, önálló céhekbe tömörültek, amelyek gazdasági funkciókon kívül vallási, nemzeti és kulturális-összefogást célzó tevékenységet is folytattak.

Az ún. posztfeudális periódus (XVI-XVII. sz.) legalsó társadalmi kategóriáját a parasztság képezte. A lublini unióig ez a réteg rendkívül heterogén volt, majd a XVI. század végére kialakult az egységes, röghöz kötött jobbágyság, amely olcsó munkaerőt jelentett a nagy haszonnal kecsegtető gabonakivitelre törekvő földesurak számára.

A XVI. század folyamán más jelentős társadalmi folyamatok is lejátszódtak az ukrán területeken. Az ukrán városlakók kezdeményezésére létrejöttek az ún. "egyházi testvériségek", amelyek kezdetben vallási és szakmai társulások voltak, majd hamarosan kulturális és segélyszervezetekké váltak. A testvérületi mozgalom központja Lvov lett, célja pedig az egyház és a társadalom moráljának helyreállítása volt. Tagjaik közé a polgárság mellett az ukrán nemesség, a pravoszláv közép- és alsópapság, valamint a kozákság lépett be nagy számban. Iskolákat alapítottak, ahol ószláv és görög nyelven oktattak, nyomdákat létesítettek és támogatták az egyházi polemizáló irodalmi művek kiadását. A keleti pátriárkák, észrevéve e mozgalom általános lengyel- és katolicizmus-ellenes élet, elismerték és támogatták ezeket az egyházi szervezeteket, amelyeket a Lvovi Társulat fennhatósága alá vontak és közvetlenül a konstantinápolyi pátriárka felügyelete alá helyeztek. Hamarosan egész Ukrajnát elárasztották ezek a testvériségek, amelyek a kozákokkal együtt alkották az ukrán nemzeti ellenállás és felszabadító mozgalom társadalmi bázisát.

Társadalmi helyzetüket nézve a kozákokat közbenső rétegnek tekinthetjük a nemesség és a parasztság között. A nemesekhez hasonlóan a föld ellenében katonai szolgálatot teljesítettek az államnak, személyükben szabadok voltak, de nekik már nem voltak alávetettjeik. Sajátos és viszonylag független társadalmi-politikai szervezatként jöttek létre a lengyel-litván államon belül, a középkori lovagszervezetekhez hasonlóan. Társadalmi összetételük heterogén jellegű volt: beálltak közéjük kisnemesek, városi polgárok és jobbágyok. A határmenti közigazgatás korán felfigyelt rájuk: a sztarosztáknak szükségük volt a kozákokra a déli határok biztosabb védelméhez, míg a kozákoknak a sztaroszták által nyújtott legitimáció jelentett fontos támaszt.

A kozákokat Dmitro Visneveckij herceg szerveztette egységes csapattá és velük szövetségben harcolt a krími tatárok ellen. Az ukrán főúr az 1550-es évek végén Hortica szigetén egy erődöt alapított támaszpontként, amely mintaként szolgált a kozák szecsek számára. A forrásokból két szecset ismerünk (Tomakovka, Bazaluki), ahol az ott élő kozákok egyre nagyobb függetlenséget élveztek a lengyel-litván kormányzattól.

Legkorábban II. Zsigmond Ágost tett kísérletet a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására. 1568-ban kiválasztottak és nyilvántartásba vettek 300 kozákot Jan Badovszki vezetésével. Az osztag ugyan hamar feloszlott, de maga a megjelenése precedens értékűnek tekinthető: ezek a kozákok kikerültek a sztaroszták joghatósága alól és közvetlenül a koronahetman irányítása alá tartoztak. Ebben gyökerezik a kozákok későbbi követelése, az immunitás.

Báthory István nevét is meg kell említenünk, aki minden kozákot Mihajlo Visneveckij cserkasszi sztarosztának rendelt alá mint közvetlen előljárónak. Állami szolgálatba ugyanakkor mindössze ötszáz, rendszeresen zsoldot kapó kozákot fogadott és csak ők, az ún. lajstromozott kozákok részesültek az immunitásból. Így a kozákok többségét kirekesztették a lajstromból, akik ennek ellenére szabad állapotúnak tekintették magukat (szabad kozákok) és egyre nagyobb katonai vállalkozásokba fogtak. Az 1570–80-as évektől kezdve beavatkoztak a moldvai ügyekbe, hadjáratokat vezettek tatár és török területekre és jelentős katonai segítséget nyújtottak a lengyel-litván kormánynak Oroszország ellen. A kozákokkal az 1590-es évektől a nemzetközi politikában is számolni kezdtek. 1593-ban például VII. Kelemen pápa követe sikertelenül próbálta meg

őket bevonni a törökök elleni közös európai háborúba. Hasonló céllal kísérelte meg 1594-ben a császár követe, Erich Lassota is, de a kozákok csak a tatárok elleni néhány kisebb támadásra voltak hajlandók.

Az 1590-es évek elejére a kozákok száma rohamosan növekedett, ami főleg a parasztoknak az uruktól való tömeges szökésének köszönhető. Az ukrán és elsősorban a lengyel földesurak ugyanis egyre inkább korlátozták telepeseik szabadságát és megvonták a korábban nekik ígért kedvezményeket. A jobbágyok válaszként elhagyták uraikat és a kozákok közé álltak.

Az 1590-es évek elejére a határmenti közigazgatással elégedetlen kozákok nyugtalansága a jobbágyságnak a földesurak iránt érzett, örökölt gyűlöletével párosult. Az eddig főleg kifelé irányuló kozákmozgalom tehát éles társadalmi jelleget öltött.

1590–93 között Kristof Koszinszkij, 1594–96 között Loboda és Nalivajko vezetésével tört ki és terjedt ki Ukrajna nagy részére közös kozák–paraszt felkelés, amelyeket csak nagy nehézségek árán sikerült levernük a lengyel kormányzat csapatainak. A lengyel nemesi köztársaság ekkor döbbent rá igazán a kozákok jelentette veszélyre, ezért az 1596. évi szejmen a haza ellenségének nyilvánították őket, javaikat elkobozták, privilégiumaikat pedig visszavonták. Ez a lengyel politika mégsem volt sokáig tartható, mert a XVII. század eleji külpolitikai problémák nélkülözhetetlenné tették a kozákok fegyveres erejét. Az uralkodók a kozákokat potenciális szövetségesüknek tekintették a pánok ellen irányuló abszolutista törekvéseikben. IV. Ulászló és János Kázmér amikor csak lehetett, elismerték őket a haza igaz fiaiként. A lengyel és ukrán oligarchák ellenben szívesebben vették volna, ha meg tudnák törni a kozákok ellenállását, amihez azonban túl gyengének bizonyultak. A nemesség tudatában volt annak, hogy ha megteremtené a lehetőségét a központi hatalom számára egy erős – főleg kozákokra támaszkodó – hadsereg létrehozásának, azt szükség esetén ellene is lehetne fordítani. A kozákság ugyanakkor kitartóan küzdött privilégiumai visszaszerzéséért. A szejm végül a svéd háborúban (1601) résztvevő kozákoknak törvényes elismerést, vagyis törvényességet ígért, de az immunitást nem kapták vissza. A királyi birtokokon tartózkodó kozákok a sztaroszták, a magánbirtokon élők pedig a földesúr joghatósága alatt maradtak. Mivel a lengyel kormány és

a nemesség nem akarta elismerni a kozákok immunitását, így ők maguk vették igénybe e jogokat.

Uj fejezet kezdődött a kozák törekvések történetében Konasevics-Szahajdacsnij hetman fellépésével, aki a lengyel állammal szemben óvatos és lojális politikát folytatott, de ő már egész Ukrajna javát tartotta szem előtt. Feladata nem volt egyszerű, mert a kozákoknak a XVII. század első-évtizedeiben végbement megerősödése erősen nyugtalanította a lengyel uralkodó köröket. Amikor 1617-ben Żółkiewski koronahetman ellenük vonult, hogy kikényszerítse a hatalmas kozák sereg leszerelését, Szahajdacsnij tárgyalásokkal oldotta meg a problémákat. A kozákok ígéretet tettek, hogy a továbbiakban portyázásaikkal nem nyugtalanítják a szomszédos államokat, míg a lengyel kormányzat rendszeresen fizet nekik a határon végzett őrszolgálatukért. Ezután maguk választhatták meg a vezetőiket és az uralkodó csak a megerősítés jogát tarthatta fenn magának. A kozákok ugyanakkor kötelezték magukat a lajstromba nem tartozó társaik eltávolítására. Hangsúlyoznunk kell, hogy Szahajdacsnijnak csak az állami szolgálatban álló regiszterkozákok elismerését sikerült elérnie. A hetman népszerűsége ezért egyre csökkent, mert az ún. "szabad kozákok" követelései – legitimitásuk elismertetésére – kielégítetlenek maradtak. 1620-ban a lengyel uralkodónak ismét szüksége lett a kozákokra, ugyanis a szultán hatalmas sereggel támadt Moldva ellen. A hozzá csatlakozó "szabad" kozákoknak szabadságjogaik deklarálását ígérte, de az 1621. évi béke megkötése után nem tartotta be az ígéretét. Ez volt Szahajdacsnij hetman legnagyobb csalódása, aki nem sokkal később belehalt egy sebesülésébe. Szahajdacsnij utóda, Holub a mérsékelt irányzat képviselőjeként lépett fel, de ő sem tudta enyhíteni az Ukrajna és Lengyelország közti feszültséget. Hamarosan le is váltották és utódának, Mihajlo Dorosenkonak sikerült ugyan elérnie, hogy a lajstromozott kozákok számát 3 ezerről 6 ezer főre növeljék, de cserébe a lengyel kormány biztatására kénytelen volt elfoglalni a Szecset, hogy véget vessen a "szabad kozákok" elégedetlenségének. Dorosenko 1628-ban meghalt, utóda pedig Hrihorij Csornij lett, akit azonban a szecskozákok nem akartak elfogadni, hanem külön hetmant választottak maguknak Levko Ivanovics személyében. Így a szakadás a többé-kevésbé lojális regiszterkozákok és a szecsi kozákok között elkerülhetetlennek látszott. Míg az előbbieket helyet találtak maguknak a lengyel államban és társadalomban, addig a "szabad

kozákokat" nem nézték jó szemmel. Koniecpolski koronahetman javaslatára egy erődöt építettek (Kodak) a Dnyeperen, hogy onnan ellenőrizhessék a Szecs kapcsolatait Ukrajna többi területével.

A kozákok lengyel fennhatóság alatti utolsó felkelését Pavljuk robbantotta ki 1637-ben, aki feltüzelt a Szecset a lengyelek ellen. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a lajstromozottak is nagy számban csatlakoztak hozzá, így a kormánycsapatoknak a rendet csak 1638 elejére sikerült átmenetileg visszaállítaniuk. A következmények rendkívül súlyosnak bizonyultak a regiszterkozákok számára: hetmanjuk helyére egy nemesi biztost állítottak, és ettől kezdve elvesztették a jogukat vezetőik szabad megválasztására; aki részt vett a felkelésben, kikerült a lajstromból. A Zaporozsjei Szecs azonban Osztrjanyics és Hunya vezetésével folytatta a felkelést, de már nem értek el jelentősebb sikereket. Ellenkezőleg. Ők is kénytelenek voltak az 1638. évi szejmhatározatot elfogadni.